

UOT 81.

Əfşan Əfşari

Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı

efshari@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİNƏ KOQNİTİV YANAŞMALAR

Açar sözlər: *dil dünyagörüşü, atalar sözləri, linqvomədəni icma, milli dünyagörüşü, konseptual prinsip, koqnitiv aspect.*

Key words: *language worldview, proverb, linguocultural community, national worldview, conceptual principle, cognitive aspect.*

Ключевые слова: *языковое мировоззрение, пословица, лингвокультурное сообщество, национальное мировоззрение, концептуальный принцип, когнитивный аспект.*

Koqnitiv parametrlərə əsaslanan dilçilik nitq janrlarının ekvivalentləri ilə insanı fərdiləşdirir. G.L.Permyakovun fikrincə: "bütün folklor mətnlərin məntiqi quruluş planı və reallıq planı vardır". Onların özəlliyi pragmatik çərçivədə sabitlənmiş etik və estetik ideala nəzər salmasıdır. Folklor tədrisi dəyişikliklər zənciridir, kəmiyyət toplanması yeni keyfiyyətin yaranmasına səbəb olur. Tipoloji və kommunikativ aspektləri araşdıran kulturoloq S.Neklyudov folklor anlayışına aid iki komponenti fərqləndirir - proses və onun nəticəsi [9, s.37]. Bu, ilk növbədə, şifahi şəkildə ötürülən və müəllifə aid olmayan xalq mədəniyyəti mətnlərinin toplusu, yəni atalar sözlərini və onların istifadə konseptləri. Onun keyfiyyətləri mədəni monolitlik, ideoloji əsasların və onların meydana çıxdıqları etnik qrupların sosial strukturlarının mühafizəkarlığı ilə bağlıdır. Atalar sözlərin məzmununun təhlili əvvəlcə folkloru öyrənmək və bu cür vahidləri kollektivin kiçik formaları kimi nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur. Bu yanaşma kontekstində isə atalar sözlərinin linqvistik komponentinə əhəmiyyət verilməmişdir ki, bu da paremiyaların tədqiqinə həsr olunmuş nəzəri və tətbiqi əsərlərdə geniş boşluqların olmasına səbəb olmuşdur. Daha sonra linqvokultural və koqnitiv təhlil metodlarının cəlb edilməsi zamanı dilin təsvirinə antroposentrik yanaşma çərçivəsində alimlər atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah etmişlər. Bu xüsusiyyətlərin fərqliliyini linqvokulturoloji orijinalıqla əlaqələndirmişlər. Bir çox müasir tədqiqatlar çərçivəsində atalar sözləri mədəni əhəmiyyətə malik

müxtəlif linqvistik səviyyələrdə kodlaşdırılmış gizli məlumatı ehtiva edər mətnlər kimi qəbul edilir [9, s.318]. Paremiyaların öyrənilməsində vurğu atalar sözlərinin malik olduğu mədəni kodun deyil, linqvistikliyin daşıyıcısı kimi icma tərəfindən toplanmış formada nəsilərə ötürülən mədəni təcrübəyə yönəldilmişdir [10, s.219]. Buna görə də paremiyalar “xalqın avtobiografiyası”, “mədəniyyət güzgüsü”, “milli əsasların əksi” adlanır [12, s.38]. Fənlərarası bilik sahələri çərçivəsində elmi şərhə məruz qalan bir çox başqa mü-rəkkəb anlayışlarda olduğu kimi, atalar sözü və deyimlər də tədqiqatçıların əsərlərində çoxlu təriflər almışdır. Ən ümumi mənada paremiya sabit linqvistik təmsil və nitqin təkrarlanması ilə xarakterizə olunan, etnospesifik gənəzin mədəni təcrübəsinə əsaslanan didaktik xarakterli xalq deyimləri kimi müəyyən edilə bilər [8, s.212]. Dünyanın və dilin milli mənzərəsi bir-birindən asılı və bir-birini tamamlayan anlayışlardır, bu da linqvokulturoloji birlik çərçivəsində fəaliyyət göstərən linqvistik şəxsiyyətin üzərinə qoyulan müvafiq öhdəliklərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliklər, ilk növbədə, nitqin məzmununu uyğun olaraq qurmaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Paremik vahidlərin mühüm xüsusiyyəti onların ətrafdakı reallığı təsvir etməkdə deyil, etnospesifik biliklərə və mədəni-tarixi ənənələrə əsaslanaraq onun şərhində, qiymətləndirilməsində, subyektiv şərhində olan funksional yönümdür [7, s.82]. Başqa sözlə desək, paremiyalar cisimlərə dünyanın milli mənzərəsi ilə bağlı bəzi xüsusiyyətləri aid etməyə və onları qiymətləndirməyə imkan verən alətlər kimi yaranır və fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatlara görə, linqvomədəni birlik nümayəndələrinin coğrafi həyat şəraiti də paremik yaradıcılığın amillərindən biri kimi çıxış edə bilər [6, s.44]. I.T.Dubova görə, mentalitet “ətraf dünyanın insanların baxışının orijinallığını təsvir etməyə və onların ona reaksiyasının xüsusiyyətlərini izal etməyə imkan verən, müəyyən bir mədəniyyətdə yaşayan insanların ayrılmaz xüsusiyyətidir” [5, s.20]. Başqa sözlə, mentalitet dünyanın milli və linqvistik mənzərəsini formalaşdırır, linqvistik mentalitetin mövcudluğundan danışmağa imkan verir [6, s.48]. Atalar sözlərinin dünya və insanın bu aləmdəki yeri haqqında milli səciyyəvi biliklərin “anbarı” kimi yozulması ilə razılaşaraq, E.V.İvanova təklif edir ki, “atalar sözü” adlandırılan dil vahidini də dünyagörüşünə aid obyektlər kimi təsnif etmək lazımdır. Elmi ədəbiyyatda atalar sözləri mədəni stereotiplərin, obrazların və stimulların linqvistik obyektivləşdirilməsi aləti kimi şərh edildiyini nəzərə alaraq [10, s.249], paremiyaların həm linqvistik, həm də mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş dil xüsusiyyətləri kimi nəzərə almaq olar. Şifahi və yazılı nitqin öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən atalar sözləri linqvistik və

nitq təmsili vahidləri hesab olunur, çünki onlar bir tərəfdən “kommunikativ vahidlər kimi çıxış edirlər ki, bu da onları bir-birinə yaxınlaşdırır. Digər tərəfdən isə onları dil və mətn vahidlərinə yaxınlaşdıran kontekstual kondisionerlik və təkrarlanma qabiliyyəti ilə seçilir” [11, s. 45]. Paremiya mnemonik (Mnemonika yunan sözü olub μνημονικόν – yaddasaxlama məharəti deməkdir-yadda saxlanmanı asanlaşdırmaq üçün süni assosiasiyalar sistemidir) [15] modelin klassik forması kimi çıxış edərək müəyyən pragmatik münasibətləri ifadə edir (aforizmlər, sitatlar, nağıllar və s. ilə birlikdə)” [9, s.11]. V.N.Teliaya görə paremiyaların şərhinin mənbəyi, simvolik mənası olan anlayışlardır. Müəllifin fikrincə, “lingvistik simvolun rolu dil varlığının mənasını simvolik funksiyaya dəyişməkdən ibarətdir ki, bunun sayəsində söz-simvol hansısa ideyanı assosiativ əvəz edir” [10, s.243].

Mədəniyyət müəyyən qrupa xas olan, sonradan öyrənilən, nəsil-dən-nəslə ötürülən mirasdır. Təmsil etdiyi qrupun davranış və qavrayışlarına təsir edərək gələcək nəsle ötürülür. O, həmçinin qaydalar toplusu kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, cəmiyyətin və ya qrupun keçmişdə və indiki paylaşıdığı məlumatlar və təcrübələrdən, faktlardan ibarət struktur kimi müəyyən edilir. Dinamik bir anlayış olan mədəniyyət öyrənilmiş, tarixi və davamlı, sosial, ideallaşdırılmış qaydalar sistemidir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişafı üçün ölkə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılsa da, milli-mədəni xüsusiyyətləri birbaşa əks etdirən dil və mədəniyyət daşıyıcısıdır. Atalar sözləri milli xarakterin xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün yaxşı materialdır, çünki tarixən formalaşmış və müəyyən etno-lingvistik birliyin insanları arasında çoxəsrlik ünsiyyət təcrübəsinə və ətrafdakı reallıq haqqında biliklərini əks etdirən obrazlı sistemin orijinallığının izini daşıyır. Bu linqvistik vahidlərin spesifikliyini aşağıdakı xas xüsusiyyətlərdə izləmək olar.

1. Atalar sözləri insanın əsrlər boyu gündəlik həyatında topladığı müşahidə və təcrübəsinə konseptuallaşdırılan toplu mətnlərdir. 2. Bu mətnlər bəlli həqiqətlərə və əsas əxlaqi keyfiyyətlərə (xeyir və şər, sadəlik və hiylə, düzlük və yalan, yaxşı və pis) aid xalq müdrikliyi insanın önəmli hesab etdiyi dəyərləri göstərməklə yaradılır və istifadə olunur. 3. Atalar sözləri canlı milli yüklə səciyyələnir və xalqın dünyagörüşünün milli xüsusiyyətlərini – dünya mənzərəsini çox aydın əks etdirir. Bu mətnlər ana dilində danışanın yaşayış şəraitini, tarixini, həyat tərzini, yaşayış yerini əks etdirir ki, bu da öz nəcmusunda dünyanın milli qavrayış xüsusiyyətlərinə böyük iz qoyub. Dünyaya baxışın milli mahiyyəti müəyyən məfhumların ifadəsi üçün müxtəlif obrazların seçilməsində, eləcə də idrak prosesinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, reallıq obyektlərinin adlandırılması üçün müxtəlif əlamətləri-

nin aktuallaşdırılmasında özünü göstərir. 4. Atalar sözləri dünyanın sadə (gündəlik, qeyri-elmi) mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır və müəyyən həyat vəziyyətləri, hadisələri və obyektlərinin dərk edilməsini və qeyri-stereotipik, emosional-obrazlı baxışını təsvir edən saysız-hesabsız məişət ifadələrini təmsil edir. 5. Atalar sözlərinin məqsədi reallığın şərhini obrazlı şəkildə şərh etməkdir ki, bu da onları xarakterin emosional modelini təmsil edən lingvistik vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. 6. İki dərəcəli nominasiya vahidlərinə malik olan atalar sözlərinin mətnləri bir-birinin üzərinə qoyulmuş iki dünya şəklinin mövcudluğunu ortaya qoyur. Dünyanın ilk şəkli reallığın sözün əsl mənasında dərk edilmiş obrazıdır, yəni yalnız təsvir olunan vəziyyətə istifadə olunan atalar sözünün yenidən nəzərdən keçirilməmiş hərfi tərcüməsidir. Dünyanın ikinci mənzərəsi insanın ətrafdakı reallıqla emosional və duyğusal qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir və reallıqla keyfiyyətə yeni baxış təmsil edir, yəni, onun yenidən nəzərdən keçirilməsi və müxtəlif vəziyyətlərə təbiiqidir. Dünyanın hər iki şəkli bir-birinə toxunur və dünyanın ikinci şəkli real dünyada müəyyən vəziyyətin ilkin nümayişində dəstək kimi birinci ilə sıx bağlıdır. Dünyanın iki kəşifən şəklinin olması reallığın tədqiq olunan mətnlərlə konseptuallaşdırılmasının spesifikasiyini sübut edir. Bu ondan ibarətdir ki, atalar sözləri olan ifadə vahidlərinin əsasını iki müxtəlif məlumat növünün bir arada mövcudluğu təşkil edir: dünya haqqında məlumat və nitq subyektinin nitqlə əlaqəsi haqqında məlumat. Beləliklə, məsələn, ingilis atalar sözündə "If there was no clouds in the sky, we shouldn't enjoy the sun" – "Göydə bulud olmasaydı, gündədən həzz almamalı idik". Böyük Britaniyanın təbiətinin, rütubətli iqliminin əksini tapırıq, yəni. buludlar varsa, çox güman ki, yağış yağacaq və bu, bu ölkənin sakinləri üçün heç də xoşagəlməz hadisə deyil. Ancaq bu fonda belə bir fikir izləmək olar ki, pis (buludlar) olmasaydı, yaxşılıqları (günəşi) qiymətləndirə bilməzdik, çünki fərqi nə varmazdıq.

Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradıldığı insanların günlük istifadəsində yararlanmaları üçün nəzərdə tutulmuşdur və buna görə də hər hansı reallıqlar qəbul edənə bəliyi xaricində olsa belə, çox obrazlı, qısa və başa düşüləndir. Öz orijinal obrazlılığına və assosiativliyinə görə bir lingvomədəni birliyə xas olan atalar sözləri əksər xalqların əsas həyat anlayışları ilə üst-üstə düşməsi səbəbindən digər lingvomədəni birliyin nümayəndələri üçün çox maraqlıdır. Bütün xalqlar əxlaq problemlərinə, insanın dünyada öz yerini axtarmaq problemlərinə yaxın olduğundan hər hansı bir mədəniyyətin atalar sözləri onların doğma mədəniyyətində mövcud olan oxşar mətnlərlə müqayisə edilir. Üstəlik, bənzətmə tam semantik və leksik təsadüflə deyil, toxunduqları mövzu və problemlərin üst-üstə düşməsi ilə izah olunur.

Dilin mühüm tərkib hissəsi kimi atalar sözləri ilə mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar "pəncərə" rolunu oynayır, onun vasitəsilə mədəniyyətin əsas elementlərini müşahidə etmək və qavramaq olar, hansı ki, dəyərlər onun ayrılmaz hissəsidir. Atalar sözləri çox vaxt ümumi insan təcrübələrini və təbiət qanununu əks etdirərinə görə universaldır, eyni mesajı müxtəlif mədəniyyətlərdəki atalar sözlərində tapmaq olar. Eyni zamanda, onlar da spesifikasiqlər. Hər bir mədəniyyətin həmin mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətləri öyrətmək üçün istifadə etdiyi çoxsaylı atalar sözləri mövcuddur. Müxtəlif mədəniyyətlərin atalar sözlərində fərqli dəyərlər ifadə oluna bilər.

Atalar sözləri xalq yaradıcılığının əsas hissəsi olmaqla, insan varlığının mühüm elementi kimi mənəvi mədəniyyəti nəzərdən qaçıra bilməzdi. Xalqın tarixinə, yazısına, eləcə də ayin və adət-ənənələrinə aid atalar sözləri mövcuddur. Bu reallıqlar prototipin dildən kənar tipinə aid edilir ki, bu da atalar sözlərinin formalaşmasında və inkişafında ekstralingvistik amillərin böyük rolunu, habelə ekvivalent xarici-mədəni mətnlərlə müqayisə edilərkən onların nəzərə alınması zərurətini vurğulayır. Ritualar və adət-ənənələr, əsrdən-əsrə ötürülən xalq hadisələridir. Onların xalq həyatından ayrılmazlığı səbəbindən bir çoxu atalar sözlərində öz əksini tapır, onların prototip səhnəsi kimi çıxış edir. İnanclar, ayinlər və ənənələr reallığı daha obrazlı ifadə etməyə görə atalar sözü üçün ən yaxşı materialdır. Belə ki, tarixi hadisələrə, adət-ənənələrə, ritualara və inanclarla əsaslanan reallıqları özündə əks etdirən atalar sözləri xarici mədəniyyət daşıyıcısından əlavə tarixi və etimoloji məlumat tələb edir. Onların çox vaxt adi motivsiz metafora kimi qəbul edilən intrafrazal konteksti əslində əvvəllər mövcud olmuş və baş vermiş müəyyən milli-tarixi və mədəni reallıqların əksidir və bununla da başqa mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən reallığın təsnifatının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Reallıqları ehtiva edən mətnlər yad mədəniyyətləri qəbul edən şəxs üçün çətinlikdir. Bu müşahidə iki mədəniyyətin ekvivalent mətnlərində mənəvi mədəniyyətin reallıqlarının, obyektlərinin və ya hadisələrinin göstəricisini fərqli olması, çox vaxt konseptual məzmunu ilə fərqlənməsi faktını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. [10, s.180]. Gündəlik reallıqlar ingilis frazeologiyasında adətən yeməklərin, içkilərin, pul vahidlərinin, ölçü ölçülərinin və s. adlarını ehtiva edən atalar sözləri və məsəllər qrupu ilə təmsil olunur. Atalar məsəlində "To pick the plums out of the pudding" – "Pudingdən gavalı çıxartmaq". İngilis reallığı "pudingi" öz xüsusi mənasını (denotasiya ilə) həyata keçirir – İngilislər arasında ən çox yayılmış milli Milad yeməyidir. Prototipik ssenari aşağıdakı fərziyyədir: Milad pudinglərində çoxlu meyvələr var idi. İnsanın ilk növbədə ən dadlı şeyləri yemək istəyi, əgər bu, cəmiyyətin əxlaqi qanunları tərəfindən qınanmasaydı, həmişə

baş verəcəkdi, əvvəlcə sadə bir müşahidəyə əsaslanırdı, zaman keçdikcə obrazlı şəkildə yenidən düşünülmüş və məcazi mənada təfəkkürün yaranmasına səbəb olmuşdur. “Özün üçün ən yaxşısını al” konsepsiyasını həyata keçirən “Pudingdən gavalı çıxaran” atalar sözüdür. Məhz eyni anlayışı rus atalar sözü də ifadə edir ki, bu da praktiki müşahidəyə əsaslanır: «Снимать пенки (сливки)». Bu qoşa atalar sözünün aspazlıq və qidalanma sahəsinə aid olması-na görə funksional və semantik ekvivalent sayıla bilər. İngilis dilində gavalı ilə puding təsvir olunur, rus dilində – köpüklü qaymaq. Bu atalar sözlərinin leksik tərkibindəki uyğunsuzluq bir daha sübut edir ki, eyni məfhumları ifadə etmək üçün hər bir xalq yalnız tanış obrazları və ona fərdi məfhumları daha dəqiq əks etdirən işarələri götürür. İşarələrin, hadisələrin və təsvirlərin seçilməsi birbaşa ətrafdakı reallığın qavranılması və seqmentləşdirilməsi xüsusiyyətlərinə əsaslanan assosiasiyalardan asılıdır. Beləliklə, puding, ingilislər üçün tanış və tez-tez hazırlanan yemək olmaqla, əsaslı şəkildə ingilis frazeologiyasında məcazi yenidən düşünmə obyektinə çevrildi, lakin rus dilində danışanlara tanış olmadığı üçün rus atalar sözlərinə onun yerinə qaymaq daxil edildi. Beləliklə, reallıq kateqoriyalarından hər hansı birini ehtiva edən atalar sözlərinin spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, dünyanın qavranılmasının milli xüsusiyyətləri əsasən reallıqların mənasında əks olunur və bu da öz növbəsində mətnlərin özünün integral mənasına təsir göstərir. Milli-mədəni kimlik söz-reallıqların bütün mənasını əhatə edir və maddi-mənəvi mədəniyyət faktlarının özünəməxsusluğu sayəsində aydın şəkildə izlənilir. Bu mətnlər çox informativdir, çünki nəhəng dil və mədəni potensialları sayəsində onlar xarici mədəniyyət daşıyıcılarının öz yaradıcı xalqının tarixi, adət-ənənələri, coğrafiyası haqqında biliklər kompleksini genişləndirirlər. Üstəlik insanların onları əhatə edən reallığa tamamilə xüsusi və bənzərsiz baxışını nümayiş etdirirlər. Bir dildə reallıq ehtiva edən atalar sözlərinin əksəriyyətinin başqa dildə leksik ekvivalent vahidləri yoxdur. Onlar yalnız konseptual olaraq üst-üstə düşə bilər və üst-üstə düşür. Hətta reallıqları ehtiva edən bir sıra atalar sözləri və məsəllərin mənasının konseptual hissəsinin eyniliyinə baxmayaraq, onların tam semantik ekvivalentliyindən danışmaq mümkün deyil. Başqa sözlə desək, ingilis və rus linqvomədəni birliklərinin bir sıra ortaq kəşifmə nöqtələrinə malik dünya şəkilləri bir-birinə tam uyğun gəlmir və bu şəkilləri təmsil edən atalar sözləri mənalı müəyyən etmək baxımından maraq doğurur. atalar sözləri mənşeyini və mənasını izah etmək və xalqın mədəniyyəti haqqında ilkin biliklər əldə etmək üsulu kimi onların genetik prototipini dəşifrə etmək baxımından əsas vasitədir.

Atalar sözləri xalq müdrikliyini nəsilən-nəslə ötürür. Hər bir etnik qrupun özünəməxsusluğu var. Etnoloqlar bu münasib müddəaları tədqiq edərək onlarda bu və ya digər xalqın tarixinin, onun dininin, adət-ənənəsinin, əxlaqının, ümumiyyətlə, “dünya mənzərəsi” deyilən şeyi təşkil edən hər şeyin əksini tapa bilirlər [7, s.65].

Hər hansı bir xalqa məxsus olan atalar sözlərini anlamaq üçün sözlərin tərcüməsini bilmək kifayət etmir. Eyni mədəniyyətə mənsub olmayan atalar sözləri fərqli izahlara yol açır. Coğrafi arealların özünəməxsus dil mədəniyyəti olduğundan atalar sözlərinin də fərqli linqvoetnokulturoloji xüsusiyyətləri vardır. Where there is a will, there is a way-İradənin olduğu yerdə yol da var (yolun olduğu yerdə yol da olacaq). Bu atalar sözü Şərqi Afrika ölkələrində (Iwapo nia, kuna njia) gördünən ingilis dilli bir atalar sözüdür. Ancaq hər iki dildə iki fərqli şərh var. İngilis dilində bu atalar sözü, mənəvi keyfiyyətləri dəstəkləyən, müsbət mənalı paremiyadır. Şərqi Afrika ölkələrində isə mənfəi şəkildə qəbul edilir. Deyirlər ki, bir adam iş tapa bilmədiyi üçün bunu etmək arzusu yoxdur, çünki “iradə var, yol var; iradə yoxdursa, iş tapma arzusu da yoxdur, üsulu da yoxdur”. Bəzən atalar sözləri ölkələrdən və ya bölgələrdən asılı olaraq tamamilə əks mənalara malikdir. Məsələn, The Squeaky wheel gets the oil. Bu İngilis atalar sözü: “Sızan təkər yağ alır” mənasına gəlir. Atalar sözünün ideyası budur ki, diqqəti özünə cəkmək istəyən, diqqət mərkəzində olan insanlar xoş qarşılanırlar. Ancaq digər tərəfdən Yapon atalar sözü olan “The nail that sticks out gets hammered down” – “yapışan dırnaq çürpür” eynimənaya malik olsa da xoş qarşılanmır, mənfəi mənada deyilir. Çünki Yapon cəmiyyətində önə çıxan insanlar müsbət qiymətləndirilmir. Təvazökarlıq Yaponiyada bir fəzilət olduğundan, çox oxşar atalar sözləri İngilis versiyası ilə müqayisədə tamamilə fərqli bir mənaya malikdir.

Dildə atalar sözləri milli münasibətləri bəzən müqayisə edə biləcəyimiz nümunələrdir. İngilis dilində “Christmas comes but once a year” Xristianların Milad bayramı dekabrın 25-də Körpə Məsihin doğulması şərəfinə qeyd olunur. Azərbaycan dilində “İl ötər, ay dolanar, şənbə düşər novruza”, Rus dilində “В Рождество на крыльце, на Пасху у пенки” Yaz aylarında bazar günlərindən birində qeyd olunur. Onun dəqiq tarixi Günəş və Ay təqvimlərinin nisbətindən müəyyən edilir. Bu xristian bayramı İsa Məsihin dirilməsinə inamı təəcəssüm etdirir. Xristianlar üçün Pasxa dini ibadət və ailə birliyi günüdür. Türk dilində “Ramazanda yalan söyləyənin bayramda yüzü kara olur” İslam mədəniyyətlərində Ramazan orucluğu ayı kimi də tanınır, ilin ayları arasında Ramazan ayı ən şəfaqətli və ən müqəddəs ay hesab edilir. Onu məcazi mənada “on bir ayın sultanı” da adlandırırlar. Məhz Ramazan

ayının axırıncı on gecələrinin birində Quranın nazil edildiyinə inanılır. İbrani dilində "Qaranlıq lənətləməkdən daha çox bir şam yandırmaq daha yaxşıdır" (hannukah) yahudilərin məşhur qış bayramı Hanukkadır. Bu bayram səkkiz gün ərzində keçirilir. Onun məqsədi bütün dünyada yahudilərin öz dinlərini və tarixlərini qeyd etmələridir. Çin "If you want one year of prosperity, grow grain. If you want 10 years of prosperity, grow trees. If you want 100 years of prosperity, grow people." Bu bayramın adı Çin Yeni İli olmasına baxmayaraq bütün Asiya və dünyanın digər Asiya əhalisi arasında qeyd olunur. Onların şənlikləri özünəməxsusluğu ilə seçilir, dünyaya qarşı mədəniyyətlərinin göstəricisidir. Çin Yeni ilinin müəyyən bir tarixi yoxdur, adətən yanvarın sonundan fevralın ortalarına qədər keçirilir. Tibet dili "Our life is shaped by our mind; we become what we think". Bodhi Günü ən mühüm Buddist bayramlarından biridir, çünki Buddanın Bodhi ağacının altında maariflənməsini xatırladır. Dünyada bir çox müxtəlif növ Buddistlər olduğundan, Bodhi Günü üçün dəqiq bir tarix yoxdur. Bodhi Günü tarixi Vesakin yaxınlaşdığı vaxta əsaslanır. Vesak, Buddanın doğumunun, həyatının və ölümünün müqəddəs birləşməsidir. İstənilən xalqın həyatının, tarixinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və ən əsası özünəməxsus xüsusiyyətlərində mentalitet öz əksini tapır. İnsanların köməyi ilə müxtəlif nitq vahidləri sistemində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq bacarığına dil deyilir.

Şübhəsiz ki, hər bir dilin ən diqqət çəkən elementi atalar sözləridir. Onlar qədim zamanlardan insanları müşayiət ediblər. Belə ifadəli, sadə forma və qısalıqda hazırlanmış atalar sözləri nitqdə davamlı, yaddaqalan və ləziz kəlamlardır. Bu cür deyimlər insanların öz xalqına xas bir xəzinəsidir. Atalar sözlərinin məqsədi hadisələrə xalq tərəfindən qiymət verilməsidir. Bununla da xalqın dünyagörüşünü ifadə edir. Atalar sözləri milli xüsusiyyətlərin birbaşa əksidir. Müəyyən bir xalqın atalar sözlərini öyrəndikdən sonra xalqın düşüncə tərzini və xarakterini başa düşmək daha asandır. Atalar sözlərinin məqsədi real hadisələrə xalq tərəfindən qiymət verməkdir. Xalqın dünyagörüşünü ifadə edir, milli xüsusiyyətlərin birbaşa əksidir, milli xarakterlə bağlıdır. Əksər hallarda dünyanın milli və linqvistik mənzərəsi, simvolları ilə əlaqələndirilir. Çox vaxt etno və mədəni rənglərə malikdirlər. Konseptual vahidlərin ayrıca kateqoriyası bir çox xalqlar tərəfindən başa düşülən və paylaşılan simvolları ehtiva edir. Məsələn, it sədaqətə, kitab isə biliklə əlaqələndirilir [10, s. 85]. Simvollar məcazi, lakin rəşadətli əsaslandırılmış presedent vahidi kimi çıxış edən gizli mənaları aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, atalar məsəlində "Home is where the heart is" / "Дом там, где сердце". "Ev" sözünü ocağın, ailənin, vətənin simvolu kimi görmək olar.

Elmi ədəbiyyatın təhlilində əsasən, alimlər tərəfindən təklif olunan atalar sözlərinin mövcud təsnifatları aşağıdakı əsas prinsiplər əsasında işlənilər hazırlanmışdır:

- 1) hərf-hərf (əlifba sırası ilə) kodlaşdırma prinsipinə görə;
- 2) əsas leksemlərin uçuotu prinsipinə görə;
- 3) coğrafi əsasda (müxtəlif areallarda coğrafi obyektlərin uçuotu) kodlaşdırma prinsipinə görə;
- 4) diaxronik prinsipə görə (paremiyaların yarandığı vaxt nəzərə alınmaqla, müvafiq tarixi kontekst təhlil edilməklə);
- 5) insanın ətraf aləmə (təbiətə, qidaya, məişət həyatına, həyat dəyərlərinə və s.) münasibəti prinsipinə görə;
- 6) konseptual prinsip üzrə;

Konseptual (yaxud semantik) prinsip nəticələrinə əsasən atalar sözlərinə analitik nəzər yetirmək lazımdır. Məsələn rus yazıçısı, etnoqrafı və leksikoqrafı V. İ. Dal [4, s.23] tərəfindən təklif olunan atalar sözlərinin təsnifatı əsasında 179 semantik sahə müəyyən etmişdir. Kollektiv xalq yaradıcılığının məhsulu kimi atalar sözlərinin əsas məzmunu və struktur xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1) paremik vahidlərin eyfonik, tez-tez qafiyəli fonetik tərtibatı ilə ifadə olunan melodiklik (Dost dosta tən gərək; Birds of a feather flock together, Рыбак рыбака видит издалека);

2) canlı obyektin müvafiq xassələrə malik hər hansı bir konsepsiyanı obrazlı ifadə etməyə imkan verən stilistik bir cihaz kimi personifikasiyadan istifadə (Два медведя в одной берлоге не живут; İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz, An old dog will learn no new tricks, Старого учить – что мертвого лечить);

3) xalqın mahiyyətini ümumiləşdirərək, lakonik təsvir etmək istəyi ilə təcrübəli kəlamlar (Better late than never, Лучше поздно, чем никогда, Gec olsun, güc olsun, besser spät als nie, Mieux vaut tard que jamais);

4) bəzi dərin, lakin əlcətan olanı çatdırmaq üçün xüsusi nümunədən istifadə edərək fəlsəfi mənanı anlamaq (Cleanliness is next to godliness, В здоровом теле здоровый дух, Təmizlik imandan gəlir, Sauberkeit ist das halbe Leben);

5) mədəni işarələnmiş leksik vahidlərdən istifadə etməklə etno spesifikasi, milli və mədəni əhəmiyyət kəsb edən anlayışlara müraciət (Пришел март, надевай двое портков; Christmas comes but once a year, Не все коту масленица, Əl tutmaq Əlidən qalıb).

Atalar sözlərinin göstərilən məzmunu və struktur xüsusiyyətləri milli mentalitetin "profilini" əks etdirən xüsusiyyətlər kimi nəzərə alın bilər. Bu da öz növbəsində tarixən şüurda sabitlənmiş həm linqvistik, həm də ümumi qəbul edilmiş şərtlərlə davranış sərhədlərini müəyyən edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cahangirov, F.F Dil və mədəniyyət / Bakı: Elm və Təhsil, – 2014.
2. Маслова, В. А. Лингвокультурология/ Москва: – 2001.
3. Qurbanov, A. İngiliscə. Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsələlər / Bakı, – 2009.
4. Даль, В.И. Пословицы русского народа / в 2-х т – Москва: – 1979.
5. Дубов И. Т. Феномен менталитета: психологический анализ // Москва, – 1993. № 5.
6. Иванова, Е.В. Мир в английских и русских пословицах/ Москва, 2006.
7. Маслова, В.А. Лингвокультурология/ Москва, 2001.
8. Мокиенко, В.М. В глубь поговорки: рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений./Санкт-Петербург – 2007.
9. Селиверстова, Е.И. Биномиальная структура пословиц: скрытое и очевидное // Русское слово в мировой культуре / Санкт-Петербург – 2003.
10. Телия, В.Н. Русская фразеология//Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты./Москва – 2006.
11. Зимин, В.И. Русские пословицы и поговорки./Москва – 2004.
12. Dundes, A. Interpreting Folklore./ Bloomington – 1980.
13. Lawley, J. / Tompkins P. Metaphors in Mind - Transformation through Symbolic Modelling./ London- 2005.
14. Palmer, G. Towards a theory of cultural linguistics/Texas – 1996.
15. <https://en.wikipedia.org/wiki/Mnemonic>.

Afshan Afshari

Summary

Cognitive approaches to proverbs in different systematic languages

The content and structural features of proverbs can be considered as features that reflect the profile of the national mentality. This, in turn, defines the boundaries of behavior under both linguistically and culturally accepted conditions that have been historically fixed in the mind. When evaluating the linguocultural realities of proverbs from a cognitive point of view, it can be concluded that because the relevant ethnic communities unchanged the background of the paremic units represented in the folklore.

Афшан Афшари

Резюме

Когнитивные подходы к пословицам на разных систематических языках

Содержание и структурные особенности пословиц можно рассматривать как особенности, отражающие профиль национального менталитета. Это, в свою очередь, определяет границы поведения как в лингвистических, так и в культурно принятых условиях, которые исторически закрепились в сознании. Оценивая лингвокультурные реалии пословиц с когнитивной точки зрения, можно сделать вывод, что, поскольку соответствующие этнические общины не изменились, фон паремических единиц, представленных в фольклоре.

Rayçı: fil.e.d., prof. F.Cahangirov

Redaksiyaya daxil olma: 05.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 13.04.2021

Çapa qəbul olunma: 03.05.2021